

Mekkî b. Ebî Tâlib'in Vakf-İbtidâ İlimine Yaklaşım Biçimi (*el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye* Örneği)

Ahmet Arif AKBABA | orcid.org/0000-0002-2239-5395 | ahmetarifakbaba@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Bolu, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01x1kqx83>

Öz

Pratikteki yansımalarını Hz. Peygamber'den bil itibar müşahede ettiğimiz vakf-ibtidâ ilmi, Hz. Allah'ın Kur'an'ın tertîl ile okunmasını emrettiği âyetlerde yer alan "tertîl" kelimesinin tefsiri çerçevesinde, sahâbenin de kendisine atıf yaptığı önemli bir konu olarak dikkat çekmektedir. Sonraki dönemde gerek kurranın kıraat temalı eserlerinde gerekse müfessirlerin tefsirlerinde ilm-i kıraatin alt disiplinleri arasında telakki edilen bu ilme; bâb, fasıl veya hususî bölümlerle yer verildiği görülmektedir. Zira vakf ve ibtidâ, ilm-i kıraat için olduğu kadar Kur'an tefsiri için de son derece ehemmiyet kesp etmektedir. Şöyle ki mananın tamam olduğu yerde okumayı kesip nefes almak olan "vakf" ile mana bütünlüğüne uygun olan yerden okumaya tekrar devam etmeyi ifade eden "ibtidâ", Kur'an'ın manasının doğru bir şekilde tebeyyün etmesindeki doğrudan ilgisi sebebiyle vazgeçilmez bir disiplindir. Bunun yanı sıra okuyucunun tilavetini düzenlemesinde de inkârı kabil olmayan bir fonksiyon icra eden vakf-ibtidâ, bu cihetiyle âlimlerin müstağni kalamadığı bir ilim olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu âlimlerden biri de Mekkî b. Ebî Tâlib'tir (ö. 437/1045). O, kıraat ilminin tarihi sürecinde telifatıyla literatüre yön vermiş ve sahanın en seçkin isimleri arasında yer almakla birlikte bu ilmin temel meselelerindeki tutumuyla sonraki literatürü de etkilemiş bir kıraat âlimidir. Bu gerçeklikten hareketle işbu çalışmada Mekkî'nin, vakf-ibtidâ ilmine yaklaşım biçimi, *el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye* isimli tefsiri özelinde incelenecektir. Bu çerçevede öncelikle kısa bir kavram tanımlaması yapılacak, ulemânın mezkûr ilmi telifatına taşıma yöntemine ve ortaya çıkan tasniflere temas edilecektir. Ardından Mekkî'nin, bu disiplinindeki tasnif mantığı, buna dair kullandığı özgün kavramlar, hususî kritiğe tabi tuttuğu kelimeler ele alınacaktır. Ayrıca kendisinin nakilde bulunduğu isimlere de temas edilerek konu çerçevesinde takip ettiği gelenek tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kıraat, Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, Vakf, İbtidâ

Atıf Bilgisi

Akbaba, Ahmet Arif. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Vakf-İbtidâ İlmine Yaklaşım Biçimi (*el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye* Örneği)". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 326-352.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10431534>

Geliş Tarihi	02.11.2023
Kabul Tarihi	04.12.2023
Yayın Tarihi	26.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	kider@kocaeli.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yayıncı	Kocaeli İlahiyat Dergisi, Kocaeli Üniversitesi'nin bir yayınıdır.

Makkī b. Abī Tālib's Approach to the Science of Waqf-Ibtidā (The Example of *al-Hidāya ilā bulūġi'n-nihāya*)

Ahmet Arif AKBABA | orcid.org/0000-0002-2239-5395 | ahmetarifakbaba@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences, Bolu, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01x1kqx83>

Abstract

The science of wakf-ibtidā, whose practical reflections we observe from the Prophet himself, draws attention as an important subject that the companions also referred to, within the framework of the interpretation of the word "tertîl" in the verses where Allah orders the Qur'an to be read with tertîl. In the following period, this science, which was considered among the sub-disciplines of the science of recitation, both in the Qur'anic recitation-themed works and in the interpretations of commentators, was included in chapter, section or special parts. Because wakf and ibtidā are extremely important for the interpretation of the Quran as well as for the science of recitation. Namely, "wakf", which means stopping reading and breathing at a place where the meaning is complete, and "ibtidā", which means continuing to read from a place that is suitable for the integrity of the meaning, is an indispensable discipline due to its direct relevance in the correct manifestation of the meaning of the Quran. In addition, wakf-ibtidā, which performs an undeniable function in regulating the recitation of the reader, stands out as a science that scholars cannot remain independent of in this respect. One of the scholars in question is Makkī b. Abī Tālib (d. 437/1045). He is a scholar of recitation who has guided the literature with his writings throughout the historical process of the science of recitation and is among the most distinguished names in the field, and has also influenced the subsequent literature with his attitude towards the basic issues of this science. Based on this reality, in this study, Makkī's approach to the science of wakf-ibtidā will be examined specifically in his commentary named *al-Hidāya ilā bulūġi'n-nihāya*. In this context, first of all, a brief definition of the concept will be made, and the method of scholars' compilation of the mentioned science and the resulting classifications will be touched upon. Then, Makkī's classification logic in this discipline, the original concepts he used in this regard, and the words he subjected to special criticism will be discussed. In addition, the names he used will be contacted and the tradition he followed within the framework of the subject will be tried to be determined.

Keywords

Qiraat, Makkī b. Abī Tālib, *al-Hidāya*, Waqf, Ibtidā

Citation

Akbaba, Ahmet Arif. "Mekki b. Ebî Talib's Approach to the Science of Vakf-İbtidâ (The Example of *al-Hidâyah ilâ bülüğî'n-nihâyah*)". *Kocaeli Theology Journal* 7/2 (December 2023), 326-352.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10431534>

Date of Submission	02.11.2023
Date of Acceptance	04.12.2023
Date of Publication	26.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	kider@kocaeli.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
Publisher	Kocaeli Theology Journal is a publication of Kocaeli University.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in son ilahî kitap olması vasfından hareketle haiz olduğu muhtevası ve kendisine has tilavet/icra yönü, inzalinden bu yana her kesimden insanların dikkatini celbetmiştir. Bunun bir yansıması olarak bu ilahî kitabın anlam ve tilavet alanına dönmek gerek müstakil gerekse bâb, fasıl ve bölümlerle ele alınan disiplinler teşekkül ettirilmiştir. Bu disiplinlerden biri de Allah Teâlâ'nın, âyetlerdeki muradının tebeyyün ve noksansız bir şekilde tezahür etmesinde¹ ve tilavetin sıhhat boyutunun sorgulanmasında önemli bir kıstas misyonunu haiz olan vakf-ibtidâ ilmi olmuştur. Nitekim bu gerçeğe Ebü'l-Kasım Yûsuf b. el-Hüzelî (ö. 465/1073) *el-Kâmil*'inde Müzzemmil sûresi 4. âyetinde zikri geçen ve tilavetin kemaline atfedilen “tertîl”² kavramını, Hz. Ali'nin “تجويد الحروف ومعرفة الوقوف/vakf yerlerini ve harflerin tecvidini bilmek” şeklinde tarif ettiğini zikretmektedir.³

Vakf ve ibtidâ, ilm-i kıraat için olduğu kadar Kur'an tefsiri için de önemlidir. Mananın tamam olduğu yerde okumayı kesip nefes almak olan “vakf” ile mana bütünlüğüne uygun olan yerden okumaya tekrar devam etmeyi ifade eden “ibtidâ”, Kur'an'ın manasının doğru bir şekilde tebeyyün etmesinde, doğrudan ilgisi olması sebebiyle Kur'an'ın tefsiri ve hüküm istinbatı noktasında da önem arz etmektedir.⁴ Muhammed İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) bu gerçeği “Kur'an'ı bilmek vakf-ibtidâyı bilmekle tamam olur.” sözüyle dile getirmiştir.⁵

Pratikteki izdüşümlerini Hz. Peygamber ve sahâbeden bil itibar⁶ şifahî olarak görebildiğimiz bu ilmin kural ve kaideleri, erken dönem olan hicrî ikinci asırda Şeybe b. Nisâh (ö. 130/747)⁷ ile başlamış, sonraki dönemlerde de İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü İzâhi'l vakf ve'l-ibtidâ*, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) *el-Kat' vel-İ'tinâf*, Mekkî b. Ebî Talib'in *el-Hidâye fi'l-Vakf*,⁸ Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Müktefâ fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, İbn Tahhân

¹ Vakf-ibtidâ ilminin Kur'an tefsirindeki yeri hakkında bir değerlendirme için bk. Veli Kayhan, “Vakf ve İbtidâ İmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2006), 299-341.

² Tertîl kavramı hakkında geniş bilgi için bk. Ali Öge, “Rivâyet ve Dirâyet Tefsirlerinde Tertîl Âyetlerinin Yorumlanma Biçimi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (2015), 27-61; Ayrıca bk. Ali Akpınar, “Kur'ân-ı Kerîmde Okuma (Kıraat) Lafızları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998), 217-220.

³ Ebü'l-Kasım Yusuf b. Ali b. Muhammed b. Ukayl el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kırâati'l-aşr ve'l-Erbeine'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rufâi eş-Şâyib (y.y.: Müessesetü Sema, 2007), 93.

⁴ Recep Koyuncu, *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ* (İstanbul: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021), 55.

⁵ Ahmed b. Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim el-Üşmûnî, *Menâru'l-Hüdâ fi beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, thk. Abdurrahim et-Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2008), 1/13.

⁶ Maşal'nın ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği ikazıyla zikrettiği rivayetler için bk. Mehmet Emin Maşal, *Tarih ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: OTTO, 2016), 136-138; Mehmet Kara, “İbnü'l-Cezerî'nin Vakf-İbtidâ İlmine Yaklaşımı”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 56.

⁷ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesse (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 1/298.

⁸ Ebü Abdullah Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, thk. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-İdî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 33.

Ebü'l-Feth el-Endelusi'nin (öl.560/1164) *Nizâmü'l-edâ fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ*, Ebû Ca'fer Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1164) *Ilelü'l-vukûf*, Ebü'l-Alâü'l-Hemedânî'nin *el-Hâdî fi ma'rifeti'l-makâtî'i ve'l-mebâdî*, Ca'berî'nin (ö. 732/1332) *Vasfû'l-İhtidâ fi'l-Vakfi'l-İbtidâ* vb. günümüze ulaşan hatırı sayılır bir literatürle belirlenmiş ve bu durum, Kur'an hattına konulan işaretlerle bağlayıcı bir hal almıştır. Pratik yansımalarının ilk döneme değin uzanmasından hareketle olsa gerek İbnü'l-Cezerî'nin vakf-ibtidâ ilmini, "seleften tevatüren nakledile gelen bir konu" olarak değerlendirmesi ayrıca önem arz etmektedir. Yine İbnü'l-Cezerî, konunun önemini, talebenin kurra indinde icazeti hak edebilmesinin ancak vakf-ibtidâ ilmini öğrendikten ve tatbik edebildikten sonra mümkün olduğunu ifade ettiği cümleleriyle dile getirmiştir.⁹

Alandaki öncü eserlerden addedilen mezkûr telifattan birçoğunun, vakf-ibtidânın, kıraat ilminin bir parçası olduğu ön kabulünden hareketle kıraat ulemâsının kaleminden çıktığı¹⁰ dile getirilse de özellikle dil ve tefsir alanında kalem oynatan hatırı sayılır sayıda âlim de bu disipline kayıtsız kalmamış, eserlerinde açtıkları bâb ve fasıllarla konuyu tavzih yoluna gitmiştir. Bu noktadan hareketle dilci, kıraat âlimi ve müfessir kişiliğiyle her üç literatürde de önemli bir isim olarak öne çıkan Mekkî b. Ebî Tâlib'in konuya dair düşüncelerinin ve bu ilmin, tefsirine yansıma biçiminin ne yönde şekillendiğinin bilinmesinin, alan için ehemmiyet kesp ettiği açıktır.

Mekkî, bu ilme dair birçok eser vücuda getirmiş¹¹ olmasına karşın *el-Vakfû 'alâ kellâ ve belâ fi'l-Kur'an*¹² ve *Şerhu Kellâ, Belâ ve Ne'am ve'l-vakfi alâ külli vahidetin minhünn*¹³ adlı hususî kelimeleri incelediği iki kitabını istisna ettiğimizde, mezkûr eserlerin günümüze ulaşmamış olması, müellifin mevzubahis konu hakkındaki ortaya koyduğu yöntem ve değerlendirmelerinin, diğer bir ifadeyle yaklaşım biçiminin netleştirilmesi, *el-Hidâye ilâ*

⁹ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/225.

¹⁰ Söz konusu disipline dair geniş malumat için bk. Abdurrahman Çetin, "Vakf ve İbtidâ", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012); Ayrıca vakıf ve ibtidâ meselesine dair önemli tespit ve değerlendirmeler için bk. Maşalı, *Kıraat İlmî*, 134-160.

¹¹ Muhammed b. Abdullah, tahkikini yaptığı İlelü'l-vukûfta vakf-ibtidâ ilmi alanında ulemânın kaleme almış olduğu eserleri sıralarken; Mekkî'nin vakf-ibtidâyâ dair şu eserlerini zikretmiştir: *el-Hidâye fi'l-vakf*, *Şerhu't-temâm ve'l-vakf*, *ve'l-vakfû't-tâm*, *ve'l-vakf: Kasîdetu'r-Râiyye*, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, *İhtisârü'l-kavl fi'l-vakf alâ Kellâ*, *ve Belâ ve Ne'am*, *Şerhu ihtilâfi'l-ulemâ fi'l-vakfi alâ kavlihî teala* "ولا يحزنك قولهم", *Men'u'l-vakfi alâ kavlihî teala*: "يدعو لمن ضره اقرب من نفعه", *Şerhu ma'na'l-vakfi alâ kavlihî teala*: "ان اردنا الا الحسنی", *El-Hidâye fi'l-vakfi alâ Kellâ*. Bk. Secâvendî, *Ilelü'l-vukûf*, 33; Ayrıca bk. Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, 1982), 3/316-317; Kâtip Çelebi, *Kesfû'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübî ve'l-Fünûn* (Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.), 2/1470, 2024, 2041; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûati'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 2/74.

¹² Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-Vakfû alâ Kellâ ve Belâ fi'l-Kur'an*, thk. Huseyn en-Nassâr (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2003).

¹³ Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebü Tâlib", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/576.

bülûğî'n-nihâye adlı tefsirinin yegâne kaynak olarak bu zaviyeden incelenmesiyle mümkün gözükmektedir. Ülkemiz akademi dünyasında da gerek Mekkî'yi gerekse vakf-ibtidâ ilmini merkeze alan çalışmalarda¹⁴ konunun, hatırı sayılır bir yer ihraz etmemiş olması bir tarafa, çoğu kere müellifin ismi ve alanda kaleme aldığı eserlerine atıfla yetinilmiş, kendisinin konu hakkındaki tutum ve düşünceleri muğlak kalmıştır. Dolayısıyla çalışmamızın ana hedefi, söz konusu muğlaklığı bir nebze olsun kaldırması, sonraki çalışmalar için bir başlangıç niteliği arz etmesi olarak ifade edilebilir. Çalışmada takınacağımız yöntemde ise makalenin hacmini makul düzeyde tutmak adına konuyu, ilgili başlıklarda tavzih edecek bir örnekle açıklayacak, fazlası için ise ilgili referans satırlarına dipnotta yapacağımız atıfla yetineceğiz.

1. Vakf-İbtidâ İlmi ve Bu Disiplinin Telifata Yansıma Biçimi

Vakf, ilm-i kıraat literatüründe birçok tanımı yapılmış¹⁵ olmakla beraber İbnü'l-Cezerî'nin “Kur'an kıraatine tekrar başlama niyetiyle bir kelime üzerinde nefes alacak zaman dilimi kadar kıraati ve sesi kesmek”¹⁶ şeklindeki tarifinin, efradını cami ayyarını mani bir mahiyet arz etmesi sebebiyle öne çıktığı söylenebilir. İbtidâ'nın ise kıraate ilk başlamayı veya kıraatin herhangi bir sebeple bitirilmesi ya da -nefes alma niyetiyle- kıraat eylemine ara verilmesinden sonra yeniden başlamayı¹⁷ ifade ettiği dile getirilmiştir.

Saçaklızâde (ö. 1145/1732) vakf-ibtidâ konusunun, *eş-Şâfiye* gibi sarf kitaplarında Arapça dil kuralları veçhesinden incelendiğini, ehl-i edâdan Enbârî, Dâni vb. kurrânın ise bu ilmi, müstakil şekilde ele alarak Kur'an'daki vakfın kısımlarını mufassal bir şekilde açıkladığını belirtmiştir. Sözlerinin devamında ise tecvid ilminden farklı ve ona muğayir bir mahiyet arz etmesine karşın bu disiplini, bazı ulemânın âdeti veçhiyle, küllî kaidelerini tecvid ilminin bir cüz'ü olduğu ön kabulünden hareketle ele alarak (tecvit literatüründe bir bâb, fasıla şeklinde) değerlendirdiğine, bugüne değin bu anlayışla devam edildiğine dikkat çekmiştir.¹⁸ Bu yaklaşımdan hareketle vakf-ibtidâ hakkında kaleme alınan telifatin, “müfrede” ve “mudammene” olmak üzere iki kısımda mülhaza edilebileceği

¹⁴ Sinan Tunç, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi* (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 185-187; Kayhan, “Vakıf ve İbtidâ”; Kara, “Vakıf-İbtidâ”, 70-74; Muhsin Şahin, “Kur'an-ı Kerim Tilavetinde Vakıf ve İbtidâ”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 36 (2019); Koyuncu, *Vakf ve İbtidâ*.

¹⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed en-Nürî es-Safâküsî, *Tenbihü'l-ğâfilîn ve irşâdü'l-câhilîn ammâ yekau lahüm mine'l-hatai hâle tilâvetihim li Kitâbi'l-mübîn*, thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer (Tunus: Müessesü Abdilkerim b. Abdillâh, 1974), 128; Abdü'l-Alî Mesûl, *Mu'cemu mustalahâti'l-ilmî'l-kıraati'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bihi* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 342; Ali Muhammed ed-Dabba', *el-İdâetü fi beyâni usûli'l-kırâe* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyyeti li't- Türas, 1999), 32; Koyuncu, *Vakf ve İbtidâ*, 52-58.

¹⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/240.

¹⁷ Abdulfettâh es-Seyyid Acemî el-Mersafî, *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvidi Kelâmi'l-Bârî* (Medine: Mektebetü Taybe, ts.), 1/392; Safâküsî, *Tenbihü'l-ğâfilîn ve irşâdü'l-câhilîn*, 128.

¹⁸ Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar'aşî Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukill*, thk. Sâlim Kaddûri el-Hamed (Amman: Daru Ammâr, 2001), 247-248.

belirtilmiştir.¹⁹ Şöyle ki konunun müstakil olarak ele alınması ve üzerine terettüp eden meselelerin tüm yönleriyle tafsili şekilde incelemeye tabi tutulmasına karşılık gelen telifat, “müfrede” olarak isimlendirilmiştir. Bu telifat sürecinin henüz erken dönem olan hicrî ikinci asırda Şeybe b. Nisâh ile başladığı,²⁰ sonraki dönemlerde de İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/939) *Îzâh el-Vakf ve'l-İbtidâ*, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *el-Kat' ve'l-İtinâf*, Mekkî b. Ebî Talib'in *el-Hidâye fi'l-Vakf*,²¹ Ebû Amr ed-Dânî'nin *el-Müktefâ fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1164) *İlelü'l-vukûf*, gibi eserlerle devam ettiği anlaşılmaktadır.

Vakf-ibtidâ ilminin; dil,²² tecvid,²³ tefsir,²⁴ kıraat,²⁵ ulûmü'l-Kur'an²⁶ ile ilintili olmasından hareketle bu tür telifatın içine bâb, fasıl veya bölüm şeklinde dâhil edilmesi²⁷ sebebiyle söz konusu eserler ise “mudammene” şeklinde isimlendirilmiştir.²⁸ Mekkî, konuyu gerek müstakil/müfrede gerekse ulûmü'l-Kur'an'a ait mudammene türü eserlerinde incelemeye aldığı görülmektedir. İfade edildiği üzere bu çalışmada müfessirin ikinci kısımda yer alan telifi *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye* adlı tefsirinden hareketle konu detaylandırılacaktır.

2. Mekkî'nin *el-Hidâye*'sinde Yer Verdiği İhtiyarî Vakf Çeşitleri

¹⁹ Kâmil b. Suûd el-Unzî, “İlmü'l-vakf ve'l-ibtidâ inde'l-imam Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî”, *Suud İslamî Araştırmalar Vakfı* 1/36 (ts.), 1118.

²⁰ İbnü'l-Cezerî, *Çâyetü'n-nihâye*, 1/298.

²¹ Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 33.

²² Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 3/521; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İtinâf*, thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî (Suudi Arabistan: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1992), 2-3.

²³ Ebû Müzâhim Musa b. Ubeydillah (Abdillah) b. Yahyâ el-Hâkânî, *el-Kasidetü'l-Hâkâniyye* (y.y.: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, ts.), 32 (39. beyt); Ebû Amr Osman b. Sâid b. ed-Dânî, *et-Tahdîd fi'l-itkân ve't-tecvîd*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Daru Ammâr, 2000), 175; Ebû Amr Osmân b. Sa'îd b. Osmân Dâni, *Şerhu Kasideti Ebî Muzâhim el-Hâkânî*, thk. Gazî b. Büneydir el-Amrî (Medine, 1434), 2/273.

²⁴ Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'an ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih* (y.y.: Mecmûatü Buhûsî'l-Kitâbi ve's-Sünne-Külliyyetü's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2008), 1/693; Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye, *Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001); Ebû'l-Kasim Muhammed b. Ahmed el-Kelbî el-Gırnâtî İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li ulûmi't-tenzil* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2010), 1/38-39, 232, 2/363, 4/8; Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Mühîd*, thk. Muhammed Cemîl Sıdkî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010).

²⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/224-243; Hüzeli, *el-Kâmil*, 131-141.

²⁶ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1987), 353-372; Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrâhim Ebû'l-Fadl (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957), 1/342-376; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed İbrahim Ebû'l-Fadl (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974), 1/282-309.

²⁷ Nehhâs, söz konusu disiplinin mezkûr ilimlerle olan ilintisini İbn Mücâhid'den atfıla şu şekilde dile getirmektedir: “Vakıf hususunda son söz ancak Kur'an'ın kendisiyle indiği dili, kıraati, tefsiri, kıssaları ve Nahvi bilen kişilerin söyleyecekleri ile tamam olur.” Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İtinâf*, 18.

²⁸ Unzî, “İlmü'l-vakf”, 1119.

Herhangi bir sebep zikretmeksizin bizzat karînin kastettiği vakf türü diye tarif edilen vakf-ı ihtiyarînin,²⁹ tarihi süreç içerisinde vakf-ibtidâ ulemâsınca anlam-lafiz merkezli bir yaklaşımla farklı sayıda tasniflere tabi tutulduğu görülmektedir. İbnü'l-Enbârî'nin üçlü,³⁰ Kastallânî³¹ ve Secâvendî'nin beşli³² ve Nîsâbü'rî'nin³³ (ö. 850/1446) altılı tasnifleri bu meyanda göze çarparken, Nehhâs,³⁴ Mehdevî,³⁵ Mekkî,³⁶ Dâni,³⁷ İbnü'l-Cezerî'nin³⁸ de içinde olduğu ekseri kurrânın; tâm, kâfi, hasen ve kabîh şeklindeki dörtlü tasnifi, alanda tercih edilen tasnif olarak öne çıkmaktadır.³⁹ Şimdi Mekkî'nin de tercihinde gözlemlediğimiz dörtlü tasnifinde yer alan vakf türlerinin tefsirindeki yer alış biçimini inceleyeceğiz.

2.1. Vakf-ı Tâm/Temâm

Mana ve lafız cihetinden sonrası ile ilintisi olmayan, üzerinde vakfedildiğinde kendisinden yani sonraki kelimedden başlanılmasının münasip olduğu yerlerde yapılan vakfa, vakf-ı tâm denilmiştir.⁴⁰

El-Hidâye'de en çok atıf yapılan vakf türü olarak öne çıkan vakf-ı tâmı Mekkî, dört yerde “التام”, diğer onlarca yerde “التمام” kavramıyla değerlendirmeye almıştır. O, konuyu bazen

²⁹ Dabba', *el-İdâe*, 37.

³⁰ Ebü Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr el-İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ fî Kitâbillahi Azze ve Celle*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan (Dimeşk: Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1971), 1/108.

³¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâifü'l-işârât Li-fünûni'l-Kırâât*, thk. Merkezi'd-Dirâsâti'l-Kur'ânîyye (Suudi Arabistan: Vüzâratü's-Şüûni'l-İslâmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdi's-Suûdiyye – Mecmeu'l-Melik Fahd li-Tibâati'l-Mushafî's-Şerîf, 1434), 2/519.

³² Üşmûnî, *Menâru'l-Hüdâ*, 1/23.

³³ Nizamuddin el-Hasen b. Muhammed b. Huseyn en-Nîsâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kur'an ve rağâibü'l-Furkan* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995), 1/44, 3/283, 394.

³⁴ Nehhâs, tâm, kâfi, hasen ve kabîh şeklinde ele alınan tasnifteki dördüncü sıradaki kabîh vakfı zikretmemiş ancak buna alternatif olmamakla birlikte salih vakıf diye isimlendirdiği bir türü zikretmiştir. Bk. Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İtinâf*, 219.

³⁵ Mekkî'nin muasırı da olan Mehdevî, tefsiri Tahsîl'de tâm, kâfi, hasen ve kabîh vakıf türlerine atıfta bulunmuştur. Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *et-Tahsîl li fevâidi kitâbi't-tafsîli'l-câmi' li ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Ziyad Muhammed Tahir Şaban - Şeyhu'l-Büzûriyye (Katar: İdâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye bi Temvîli'l-İdâreti'l-Âmmeti li'l-Evkâf, 2014), 2/24, 2/553-554, 3/251, 342, 387-388, 397, 4/436-437, 5/577, 7/279.

³⁶ Mekkî'nin bu ilme dair ele aldığı “el-Hidâye fi'l-Vakf” adlı müstakil eserine ulaşamadığımız için ilgili tefsirini bu çerçevede mümkün olduğunca geniş bir taramaya tabi tutarak kendisinin tâm, kâfi, hasen ve kabîh olmak üzere dörtlü bir tasnifi benimsediği anlaşılmıştır. Ayrıca Mekkî, vakf-ı ceyyid, vakf-ı caiz, katı', vakf-ı izdirârî ve vakf-ı beyân gibi kavramları da zikrettiği görülmektedir. Bk. Mekkî, *el-Hidâye*, 3/1971, 2012, 4/3202, 8/5135, 10/6272, 1/463, 4/3030, 8/5314, 4/2288, 2926, 10/6237, 5/3449, 3457, 10/6775, 9/6052, 2/1473, 2/1391-1392, 11/7417.

³⁷ Koyuncu, *Vakf ve İbtidâ*, 128.

³⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/226.

³⁹ Dabba', *el-İdâe*, 38.

⁴⁰ Ebü Amr Osman b. Sâid b. ed-Dâni, *el-Müktefâ fi'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan (Ürdün: Dâru Ammâr, 2001), 8; Ayrıca bk. İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 1/149; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/226; Dabba', *el-İdâe*, 38.

vakf-ibtidâ ilmiyle temayüz etmiş kurradan, bazen de farklı kimliğiyle öne çıkan ulemâdan⁴¹ nakille detaylandırma yoluna gitmiştir.

Örnek: Ahkâf sûresi 19. âyet:

وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَلِيُوقَّيَهُمْ أَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

Mekkî, âyeti vakf-ibtidâ veçhesinden kritiğe tabi tuttuğu satırlarda (ل) harf-i cerrinin müteallikının kendisinden sonra gelen gizli fiil olması sebebiyle bazı kişilerin “مما عملوا” cümlesinde vakf yaptığını, bununla birlikte “لَا يُظْلَمُونَ” kelimesinde icra edilecek vakfın ise tâm olduğunu belirtmiştir.⁴²

2.2. Vakf-ı Kâfi

Üzerinde vakf yapılan kelimenin sonrası ile anlam cihetinden irtibatı bulunup lafzî irtibatın söz konusu olmadığı yerlerdeki vakf türü, vakf-ı kâfi diye isimlendirilmiştir.⁴³

Tespitlerimize göre Mekkî tefsirinde sadece yedi yerde bu vakf türüne atıfta bulunmuştur. Söz konusu yedi yerin beşinde özellikle Ebû Hâtim (ö. 255/869)⁴⁴ ve Ya'kûb'tan (ö. 205/821)⁴⁵ nakille konuyu ele almış olması ise dikkat çekmektedir.

Örnek: Tevbe sûresi 55. âyet:

فَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ

Âyette “وَلَا أَوْلَادُهُمْ” kelimesinde yapılacak vakfın, vakf-ı kâfi olacağını Ebû Hâtim'den nakleden Mekkî, daha sonra âyette takdim-tehir olduğu iddiasında bulunan kişi için burada vakfın caiz olmayacağını belirtmiştir. Takdim-tehir olmadığı iddiasını savunan kişi için ise ilgili kelime icra edilecek vakfın hasen olacağını ifade etmiştir.⁴⁶

2.3. Vakf-ı Hasen

Kendisinde vakfın uygun olup sonrasıyla lafız irtibatının bulunması hasebiyle mabadinden devam etmenin doğru olmadığı yerlerdeki vakf türü, vakf-ı hasen diye isimlendirilmiştir.⁴⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif, otuza yakın yerde bu vakf türüne atıfta bulunmuştur.

Örnek: Tevbe sûresi 3. âyet:

⁴¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/1224, 3/1971, 7/4491, 4549.

⁴² Mekkî, *el-Hidâye*, 11/6849.

⁴³ Dâni, *el-Müktefâ*, 10; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/226.

⁴⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/463, 4/3030, 11/7092, 12/8479.

⁴⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 11/7417.

⁴⁶ Mekkî, *el-Hidâye*, 4/3030.

⁴⁷ Dâni, *el-Müktefâ*, 11; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/226.

وَأَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ وَرْءٌ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَإِنْ تُؤْتِيْتُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ

Mekkî söz konusu âyette “غير معجز الله” cümlesinde icra edilecek vakfın hasen olduğunu, buna karşın âyet sonunda “الذين كفروا بعذاب اليم” cümlesindeki vakfın ise sonrasının istisna olması sebebiyle hasen olmadığını ifade etmiştir.⁴⁸

2.4. Vakf-ı Kabîh

Vakfedildiğinde cümledeki murad edilen mananın anlaşılmadığı yerlerdeki vakfa, vakf-ı kabîh denmiştir.⁴⁹ İlgili tefsirinde yaptığımız taramalar neticesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla Mekkî'nin sadece iki yerde bu vakf türüne atıfta bulunduğu müşahede edilmiştir.⁵⁰

Örnek: Hûd sûresi 93. âyet:

وَيَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلَىٰ مَكَانَتِكُمْ أَنِّي عَامِلٌ سَوْفَ تَعْلَمُونَ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ وَارْتَقِبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ

Âyette “سوف تعلمون” cümlesinde yapılacak vakfı, kabîh olarak niteleyen Mekkî, buna dair illeti ise sonrasında gelen “من” edatının, “تعلمون” fiilinin mefulü bihi olması sebebiyle her ikisinin arasının fasl edilemeyeceği kuralını hatırlatarak temellendirmiştir.⁵¹

Bu bölümü dikkatimizi çeken şu önemli husus ile nihayete erdirmek istiyoruz. Mekkî'nin tefsirinde ihtiyarî vakf çeşitlerine dört kavramla atıf yapmış olmasından hareketle dörtlü başlıklandırma ile konuyu tavzih yoluna gittik. Fakat müellifin kâfi ve hasen türlerini çoğu kere beraber zikretmiş olması, kendisinin İbnü'l-Enbârî'nin ortaya koyduğu üçlü tasnifi dikkate aldığı yönünde bir izlenim uyandırmaktadır. Zira Enbârî'nin vakf sistemini tâm, hasen, kabîh şeklinde üçlü bir tasnif⁵² mantığıyla ele aldığını daha önce ifade etmiştik.

3. Mekkî'nin el-Hidâye'sinde Zikrettiği Farklı Vakf Türleri

Mekkî'nin tefsirinde zikrettiği vakf çeşitleri bunlarla sınırlı kalmamıştır. Zira o, birçok vakf yeri için kendine özgü bir yaklaşımla farklı vakf kavramlarını/çeşitlerini tefsirine taşımış, bunların bir kısmı için sarahaten isim zikrederken, diğer bir kısım için ise herhangi bir niteleme cihetine gitmemiştir. İsmi zikrettiği vakf çeşitlerinin –“vakf” kelimesini mücerred kullandığı yerler mevcut olmakla birlikte⁵³ tespit edebildiğimiz kadarıyla vakf-ı

⁴⁸ Mekkî, *el-Hidâye*, 4/2926 Farklı örnekler için bk. 3/1961, 1970, 4/2288, 5/3214, 10/6237.

⁴⁹ Dâni, *el-Müktefâ*, 13; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/226.

⁵⁰ Mekkî, *el-Hidâye*, 5/3449, 3457.

⁵¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 5/3457.

⁵² İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 1/108; Dabba', *el-İdâe*, 38.

⁵³ Mekkî'nin herhangi bir vasıfla tavsif etmediği “vakf” kavramıyla yalın şekilde ifade ettiği vakıf yerlerini Dâni “kâfi” olarak tavsif etmiştir. Bk. Mekkî, *el-Hidâye*, 4/3076, 5/3324, 3349; Dâni, *el-Müktefâ*, 88, 97, 98.

ceyyid, vakf-1 câiz, vakf-1 beyân, vakf-1 izdırarî, ve kat' olmak üzere beş kısımda tezahür ettiği görülmektedir. Bu bölümde söz konusu vakf türlerinin her biri için ayrı başlık açarak birer örnekle konuyu detaylandırmaya çalışacağız.

3.1 Vakf-1 Ceyyid

Tefsirinin iki yerinde konuyu “ceyyid” kavramıyla inceleyen Mekkî, bunların ilkinde kendi tasarrufuyla kavramı zikrederken, diğerinde ise Nâfi' kanalıyla kelimeyi kritiğe tabi tutmuş, neticede konu bağlamında söylenenlerin uzak ihtimal olduğuna vurgu yaparak Nâfi'nin dile getirdiği değerlendirmelerine karşı çıkmıştır. Söz konusu yerde yapılacak vakfın “ceyyid” olamayacağının sebebini aşağıda ele alınan örnekte dile getirmiştir.

Örnek: Fecr sûresi 6-7. âyetler:

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ

İmam Nâfi'den nakille âyette “ارم” kelimesinde yapılacak vakfın, vakf-1 ceyyid olduğu yönündeki haberi nakletmiş daha sonra Mekkî, bunu “ذات العماد” cümlesinin öncesinden sıfat veya bedel düşeceği gerekçesiyle burada icra edilecek vakfın, ceyyid olmasını uzak bir ihtimal olarak görmüştür.

3.2. Vakf-1 Câiz

Mekkî'nin tefsirinde zikrettiği diğer bir vakf kavramı/çeşidi vakf-1 câizdir. Bir yerde zikrettiğine şahit olduğumuz vakıf çeşidini Mekkî'nin, şâz kıraat çerçevesinde değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir. Müfessirin bu vakf çeşidini, tamam olmayan cümlelerde tâm vakfın mukabili olarak mülâhaza ettiği yönündeki kanaatimizi belirtmek isteriz.

Örnek: Yâsîn sûresi 52. âyet:

قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ

Mekkî, âyette geçen “من بعثنا” şeklindeki şâz kıraati zikretmiş, bu durumda “يا ويلنا” üzerinde yapılacak vakfın cevazını ifade etmiştir. Çünkü bu haliyle “من” harf-i cerrinin mâ kabline müteallik olacağını beyan etmiştir.

3.3. Vakf-1 Beyân

Murad edilen anlamın ancak üzerinde gerçekleştirilecek vakıfla anlaşılan/zahir olan vakfa vakf-1 beyân denir.⁵⁴

Örnek: Mümtehine 1. âyet:

⁵⁴ Üşmûnî, *Menâru'l-Hüdâ*, 1/25; Hüzeli, *el-Kâmil*, 139; İbrahim b. Said Hamed Devserî, *Muhtasaru'l-ibârât li mu'cemi mustalahâti'l-kırâât* (Riyad: Dâru'l-Hazâra, 2008), 132.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَإِيَّاكُمْ أَنْ تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ رَبِّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي تُسِرُّونَ إِلَيْهِم بِالْمَوَدَّةِ وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَخْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَمْتُمْ وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ

Mekkî, Ebû Hâtim'den nakille âyetteki “وَإِيَّاكُمْ” kelimesi üzerinde gerçekleştirecek vakfın vakf-ı beyân olduğunu zikretmiş ancak kendisi bunu kabul etmemiştir. Müfessir, bu kelime üzerinde gerçekleştirecek vakfın kâfi veya hasen olamayacağını zira “أَنْ تُؤْمِنُوا” kelimesinin “يُخْرِجُونَ” fiilinden mefulü li eclihî düştüğünü ve her ikisinin arasının vakfla fasl edilemeyeceğini belirtmiştir.⁵⁵

3.4. Vakf-ı İzdırârî

Öncesi ve sonrası arasında lafız ve mana ilintisi bulunan, diğer bir ifadeyle kelamın tamam olmadığı durumdaki vakf, vakf-ı izdırârî şeklinde isimlendirilmiştir. Bu gibi yerlerde zaruret olmaksızın vakf yapılması uygun bulunmamıştır.⁵⁶

Mekkî'nin, tefsirinin farklı yerlerindeki vakf-ibtidâya dair yaptığı değerlendirmelerinde zikri geçen vakf türlerinden bir diğeri de izdırârî vakıftır.

Örnek: Nisâ sûresi 78. âyet:

أَيُّنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشِيدَةٍ وَإِنْ تُصِيبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَتَفْقَهُونَ حَدِيثًا

Müfessir, âyette geçen “فَمَالِ هَؤُلَاءِ” kelimesini, resmü'l-mushafı olan ilintisine de dikkat çekerek ele almıştır. Mekkî'nin buradaki vakfa dair söylemlerine geçmeden önce “مال” kelimesinin resm-i hatta konu olan yönüne temas etmenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz. Mehdevî, meseleye dair şunları kaydetmiştir:

(فَمَالِ هَؤُلَاءِ) cümlesindeki (فَمَالِ) kelimesinde (م) harfi üzerinde vakıf yapan kişi, (ل) harfini, harf-i cer kabul etmiş ve câr ile mecurun arasını ayırmamış olacaktır. Şayet kişi (فَمَالِ) şeklinde (ل) harfi üzerinde vakf yaptığında resm-i hatta muvafakat etmiş ve kelimeyi (ما شان) (ما بال) menzilesine indirmiş olacaktır.⁵⁷

Mekkî ise burada (فَمَالِ) kelimesi üzerinde yapılacak vakfın kabih olacağını zikrettikten sonra Hamza, Kisâf ve Âsım gibi bir kısım kurranın (ل) üzerinde yapılacak vakfı çoğunluğa ittiba hususunda kıyas olmak üzere rivayet ettiklerini; diğer bir kısım kurranın ise kelimeyi aslına hamedip (مما) şeklinde elif üzerinde vakfettiklerini belirtmiştir. O, Burada yapılacak vakfın resm-i hatta muhalif olması sebebiyle güzel olmayacağını vurgulamıştır. Sözlerinin devamında ise kelamın tamam olmaması hasebiyle ilgili kelimeye vakf yapılmamasının tercih edildiğini, insanların buradaki vakfın keyfiyetini, izdırârî veya nefesin kesilmesi

⁵⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 11/7417.

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/225-226.

⁵⁷ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *Şerhu'l-Hidâye*, thk. Hâzım Saîd Haydar (Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1991), 1/254.

halini dikkate alarak konuşmuşlardır. O, ilgili yerde kasten durmanın caiz olmadığını söyleyerek konuyu nihayete erdirmiştir.⁵⁸

3.5. Kat'

Tilavetin tamamen sonlandırılması ve kıraat haricinde başka bir şeye intikal edilmesi anlamında tarif edilen kat'ı kavramını⁵⁹ Mekkî'nin, vakf kavramına alternatif şekilde istihdam ettiği ve bunu, derece cihetinden tâm vakf türünün altında konumlandığı anlaşılmaktadır.

Örnek: Nisâ 122-123. âyet:

...ومن اصدق من الله قيلا ليس بامانيكم ولا امانى اهل الكتاب...

Ayette geçen, “ليس بامانيكم” hitabı, öncesinde zikri geçen kafirlere döndüğünde, “قيلا” kelimesindeki vakfın kat' vakf olacağını belirten müfessir, sözlerinin devamında bu vakfın tamam olmadığını vurgulamıştır.⁶⁰ Mekkî'nin ilgili vakfı, vakf-ı tâm üzerinden derecelendirmiş olması, dikkat çektiğimiz üzere bu vakf türünün tâm vakfın alt mertebelerinden kâfi ve hasen vakfın eşanlamlısı olarak istihdam ettiğini düşündürmektedir.

4. Mekkî'nin *el-Hidâye*'sinde İsmi Sarahaten Zikretmediği Vakf Türleri

Müfessirimiz tefsirinde birçok vakf çeşidine temas etmiş, bunları kendi yöntemi çerçevesinde ele almıştır. Bunun yanı sıra literatürde genel kabul görmüş bazı vakf çeşitlerine ise temas etmekle beraber bunları bir kavram çerçevesinde zikretmemiştir. Söz konusu vakf çeşitlerinin incelemelerimiz neticesinde vakf-ı lâzım ve vakf-ı murâkabe olmak üzere iki grupta tezahür ettiğini söyleyebiliriz. Şimdi Mekkî'nin bu tür vakfları hangi yaklaşım biçimiyle değerlendirmeye tabi tuttuğunu inceleyeceğiz.

4.1. Vakf-ı Lâzım

Secâvendî, vakf-ı lâzım: “ما لو وصل طرفاه غير المرام وشنع معنى الكلام/Vasledilmesi durumunda her iki taraftaki (cümlelerin) manasının değiştiği ve kelamın da çirkinleştiği yerlerde yapılan vakf türü” şeklinde tarif etmiştir.⁶¹

Vakf-ı lâzım matuf olarak değerlendirebileceğimiz cümlelerini Mekkî, Mâide sûresi 51. ayetinde “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَىٰ أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَإِنَّهُ مِنْهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ” yer alan ve vakf-ı lâzım hususiyeti arz eden “اولياء” kelimesindeki vakf ile Tevbe sûresi 23. âyetinde “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَىٰ الْإِيمَانِ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ” yer alan “اولياء” kelimesinde yapılacak vakf üzerinden bir karşılaştırma ile ortaya

⁵⁸ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/1391-1392 Farklı yerlerde ilgili vakf türüne yaptığı atıflar için bk. 4/2707, 7/4919.

⁵⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/239-240.

⁶⁰ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/1473 Farklı örnekler için bk. 8/5018, 5135, 5136.

⁶¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Tayfur es-Secâvendî, *Kitabü'l-Vakfi ve'l-Ibtidâ*, thk. Muhsin Haşim Derviş (Umman: Dâru'l-Menâhic, 2001), 105; Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 1/62; Nisâbü'rî, *Çarâibü'l-Kur'an*, 1/44.

koymuştur. O, ilk âyette geçen “اولياء” kelimesi üzerinde vakfın, her ahvalde Yahudi ve Hristiyanların dost edinilmesinin caiz olmaması sebebiyle icab ettiğini; ikinci âyette geçen aynı kelime üzerinde cereyan edecek vakfın ise sahih olmadığını beyan etmiştir. Zira küfrü imana tercih ettiklerinde baba ve kardeşlerini dost edinmelerinin nehy edildiğine dikkat çekerken, şayet babaları ve kardeşlerinin böyle bir tercihte bulunmamaları durumunda ise onları dost edinmelerinin güzel olduğunu söylemiştir.⁶²

4.2. Vakf-ı Murâkabe

Aralarında bulunan tezat durum göz önünde bulundurularak iki yerden birinde vakf yapılmasıdır ki bu iki yerden birinde vakf yapıldığında, diğerinden menedilmiştir.⁶³ İbnü'l-Cezerî, bu vakf türüne ilk olarak Ebü'l-Fadl er-Râzî'nin (ö. 454/1063) dikkat çektiğini belirtmiş⁶⁴ olsa da Mekkî'nin isim zikretmeden bu vakf türünün mahiyetiyle paralellik arz eden ve esaslarından kabul edilen hususlara dair önemli değerlendirmeleri göze çarpmaktadır.

Örnek: Mâide sûresi 26. âyet:

قَالَ فَإِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ

Müfessir bu âyetteki “اربعين سنة” kelimesini nasb eden âmil konusunda iki görüşü zikretmiştir. Birincisi bu âmil “يتيهون” fiilidir ve âyet, “onların şaşkınlıklarının müddeti kırk sene idi” anlamına gelir. İkincisi ise buradaki nasb eden âmil “محرمه” kelimesidir ve âyet, “kutsal topraklar kırk sene onlara haram kılınmıştır. Bu zaman zarfından sonra oraya giriş gerçekleşecektir” şeklinde tevil edilir. İlk görüşteki âmil esas alındığında vakfın “محرمه عليهم” cümlesi üzerinde gerçekleşmesi gerektiğine -vakf-ı murâkabe esaslarınca- dikkat çeken Mekkî, bunun Ahfeş (ö. 215/830 [?]), Ebû Hâtim, Nâfi' ve Ya'kûb'a göre tâm vakf olduğu yönündeki tespitlerine atıfla konuyu nihayete erdirmiştir.⁶⁵ Nitekim *Kavlül-müfîd* sahibi de ilgili yeri vakf-ı murâkabe yerlerinden biri olarak tespit edip incelemiştir.⁶⁶

5. Mekkî'nin Vakf-İbtidâ İlmine Dair Genel Görüşleri

Mekkî b. Ebî Tâlib'in, tefsirinin vakf-ibtidâ ilmi ile ilintili olan satırlarında ortaya koyduğu değerlendirmeleri vasıtasıyla söz konusu ilim hakkındaki tutumunun, beş başlık altında ele alınması mümkün gözükmektedir.

⁶² Mekkî, *el-Hidâye*, 4/2955-2956.

⁶³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/237; Safâkusî, *Tenbihü'l-ğâfilîn ve irşâdül-câhilîn*, 130; Devserî, *Muhtasarü'l-ibârât*, 119.

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/238; Ayrıca bk. Koyuncu, *Vakf ve İbtidâ*, 92.

⁶⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/1669-1674 Mekkî'nin konuya dair ele aldığı diğer bir örnek için bk. 11/7323-7325.

⁶⁶ Muhammed Nasr Mekkî, *Nihâyetü'l-kavl'l-müfîd fi ilmi tecvidi'l-Kur'âni'l-azîm*, nşr. Ali Hasan (Kahire: Mektebetü's-Safa, 1999), 226.

5.1. Sünnet Kabul Edilen Âyet Başlarındaki Vakflara Dair Tutumu

Birçok âlim, her ne kadar sonrasıyla mana irtibatı devam ediyor olsa da ruûsül-âyet /âyet sonlarında icra edilen vakfın, sünnet olduğunu ifade etmiş, buna delil olarak Ümmü Seleme'den gelen rivayeti⁶⁷ zikretmişlerdir.⁶⁸ Mekkî ise bu durumun hilafına bir tutum sergileyerek bazı âyet başlarında yapılacak vakf için “kabîh”, “ğayru câiz” vb. ifadeler kullanmıştır.

Örnek: Hûd sûresi 82. âyet:

فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَابًا مِّنْ سَحَابٍ مِّنْ مَّضُودٍ

Mekkî, âyetin sonunda Nâfi'nin vakf yaptığını ancak bu vakfın kabîh olduğunu belirtmiştir. Bunu da bir sonraki âyetin başında yer alan “مسومة” kelimesinin bahse konu âyette yer alan “حجارة” kelimesinden sıfat düştüğü yönündeki nahvî değerlendirmeleriyle nakzetme yoluna gitmiştir.⁶⁹

5.2. Vakf-ı Nebî/Cibrîl'e Dair Tutumu

Vakf-ı ibtidâ ilminde temayüz etmiş ulemâdan bir kısmı, Kur'an'daki bazı vakf yerlerini “Vakf-ı Nebî”, “Vakf-ı Cibrîl” diye isimlendirmişlerdir. Ancak bu söz konusu vakf yerlerinin adedi, hükmü ve sübûtüne dair ulemâ indinde birçok da ihtilaf vaki olmuştur.⁷⁰

Mekkî, tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsirinin bir yerinde konuya temas etmiştir.

Örnek: Mâide sûresi 116. âyet:

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ بَعَثْنَا فِي نَفْسِكَ رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لِنَاسٍ نَّحْوُ ذُو الْقُرْسِيِّ فَكُنْ لَهُ مَلَكًا فَكَذَّبَهُ فَجَعَلْنَا فِي نَفْسِهِ تَلْوِينَ وَمَا يَفْعَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ كَفَرُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْحُكْمُ وَأَنْزَلْنَا فِي ذُلِّ لَيْلٍ السُّورَةَ الَّتِي كَانُوا يُكْفَرُونَ بِهَا فَكَانُوا فِيهَا كَافِرِينَ

Mekkî, “ان اقول ما ليس لي بحق” cümlesinde, Hz. Peygamber'in vakfettiğine dair rivayet geldiğine yönelik atıfta bulunmakla yetinmiştir.⁷¹ Mekkî'nin bu tür vakf çeşidine tefsirinin sadece bir yerinde temas etmiş olmasının yanı sıra bunu, “روي” kalıbıyla ele alması, gerek rivayeti gerekse bu vakf türünü zayıf görüp dikkate almadığını ihlas etmektedir.

5.3. Vakf-İbtidânın, Fıkhî ve Akidevî Boyutu Bulunan Âyetlerin Muhtemel Anlamlarına Dönük Etkisine Temas Etmesi

Vakf yerlerinin Kur'an âyetlerinin tefsirinde önemli bir işlev gördüğünü dile getirmiştik. Bu vakf yerlerinin farklı bir yerle değiştirilmesiyle mananın değişeceği de

⁶⁷ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. İbrahim Atve (Mısır: y.y., 1975), Fedâilü'l-Kur'an, 23.

⁶⁸ Hüzeli, *el-Kâmil*, 139; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/226; Mersafi, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/376; Devserî, *Muhtasaru'l-ibârât*, 135.

⁶⁹ Mekkî, *el-Hidâye*, 5/3449 Buna dair farklı örnekler için bk. 1/194, 4/2926, 10/6321.

⁷⁰ Üşmûnî, *Menâru'l-Hüdâ*, 1/23; Mersafi, *Hidâyetü'l-kârî*, 1/376; Devserî, *Muhtasaru'l-ibârât*, 135.

⁷¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/1948.

muhakkaktır ve bu gibi yerler Kur'an'da azımsanmayacak sayıdadır. Özellikle fikhî ve akidevî boyutu bulunan âyetler, bu anlamda öne çıkmaktadır. Mekkî'nin bu gibi âyetleri vakf-ibtidâ boyutuyla değerlendirmiş olması ise bu durumu teyit etmektedir.

Örnek: Furkân Sûresi 32. âyet:

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نَزَّلَ عَلَيْنَا الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً

Mekkî, âyetteki “واحدة” veya “كذلك” kelimeleri üzerinde yapılacak farklı vakflar hakkında akidevî boyutu da bulunan uzun ve kıymetli açıklamalarda bulunmuştur. Kısaca o, “كذلك” ism-i işaretinin ya tefrik/ayırmaya ya da Tevrat'a döndüğünü söylemiştir. Tefrik/Kur'an'ı Tevrat'tan ayırma için olduğunda “واحدة” kelimesinde vakfedip, “كذلك” kelimesiyle başlanacağını ve bunun “Kalbine o Kur'an'ı iyice yerleştirelim diye peyderpey indirildi” anlamına geleceğini ifade etmiştir. Şayet ism-i işaret Tevrat için olursa bu durumda “كذلك” kelimesi üzerinde vakfedilip sonrasındaki “لنثبت به فؤادك” cümlesiyle ibtidâ edileceğini ve -bu vakf-ibtidâ ile birlikte Tevrat'ın toplu şekilde indirildiği sabit olmakla birlikte- anlamın da “Biz onu (Kur'an) kalbine iyice yerleştirelim diye peyderpey indirdik.” şeklinde tezahür edeceğini belirtmiştir. Mekkî, bu ikinci görüşü, hakkında herhangi bir rivayet olmaması sebebiyle uzak ihtimal olarak değerlendirmiştir.⁷²

5.4. Tefsir, İrab ve Kıraat İhtilafıyla Ortaya Çıkan Vakf İhtilaflarına Dair Tutumu

Vakf-ibtidâ meselesinde önemli hususlardan biri de âyetlerdeki tefsir, irab ve kıraat ihtilafıyla beraber, vakf ihtilafı/çeşidinin farklılık arz etmesidir.⁷³ Öyle ki bir vakf türü, orayla ilgili yapılan tefsir, irab ve kıraat yorumları neticesinde vasfını kaybederek vakfın farklı bir türüne evrilmektedir. Biz bu başlık altında kıraat farklılığıyla değişiklik arz eden vakf türüne bir örnekle yetinecek tefsir ve iraba dair örnekler için ise ilgili referans sayfalarına dipnotla atıfta bulunacağız.

Örnek: Bakara 222. âyet:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَى فَأَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

Mekkî, “وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ” cümlesindeki “يَطْهُرْنَ” kelimesinde bulunan kıraat ihtilafı⁷⁴ ve bundan kaynaklı değişen vakfın mahiyetine dair şunları kaydetmiştir:

⁷² Mekkî, *el-Hidâye*, 8/5214-5216 Fikhî hüküm hakkında değerlendirmeye aldığı vakf-ibtidâ örneği için bk. 8/5089 .

⁷³ Konuyla alakalı örnekli anlatımlar için bk. Koyuncu, *Vakf ve İbtidâ*, 204-227.

⁷⁴ İlgili kelimeyi; Ebû Bekr Şu'be, Hamza, Kisâi ve Halef (ط) ve (ة) harflerini şeddeli olarak (يَطْهُرْنَ), diğer kurra ise tahfifli olarak (يَطْهُرْنَ) şeklinde kıraat etmişlerdir. Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/227; Ebû Amr Osman b. Sâid b. ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kırâ'âtî's-seb'*, thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şağdelî (Beirut: Dâru'l-Endülüs, 2015), 294.

Müfessirimiz, “يَطُهَّرْنَ” kelimesini tahfifle okuyan kimsenin kıraatinde bu kelime üzerinde vakf edilmesine gerek yoktur der. Bu iddiasının sebebini ise kendi bağlı olduğu Mâlikî mezhebinin konu hakkındaki yaklaşımını referans olarak hayızlı kadının adet kanının kesilmesinden sonra suyla temizlenmeden vati’/cimada bulunmasının helal olmadığı yönündeki hükmünü zikreder. Sözlerini ise şu cümlelerle bitirir: “Ancak söz konusu kelimeyi teşdidle okuyan kişinin burada vakf yapması güzeldir. Zira bu kıraat, su ile temizlenmeyi tazammun eder ve vati’ın su ile temizlikten sonra helal olacağı noktasında icma vardır.”⁷⁵

5.5. Vakf-İbtidâya Dair İlet ve Tartışmalara Değınmesi

Mekkî'nin vakf-ibtidâ tartışmalarında takip ettiği yöntemlerden bir diğeri de meseleye dair illetleri zikretmesi ve yine konu üzerinde deveran eden münakaşalara değınerek ilmî delillerle bunları açıklama yoluna gitmesidir.

Örnek: Mâide sûresi 31. âyet:

فَعَبَّ اللَّهُ عُرَابًا بَيَّحَتْ فِي الْأَرْضِ لِرَبِّهِ كَيْفَ يُؤَارِي سَوْأَةَ أَخِيهِ قَالَ يَا وَيْلَتَى أَعَجِبْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُؤَارِي سَوْأَةَ أَخِي فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ

Mekkî, Nâfi'nin bir sonraki âyetteki “من اجل ذلك” cümlesiyle mananın/vakfın tamam olduğuna ilişkin haberi zikrettikten sonra bir kısım dil ulemâsının konu ettiğimiz yukarıdaki âyetin sonundaki “من النادمين” cümlesi ile tamam olacağı yönündeki düşüncesini nakletmiştir. Buradaki illete ise İsrailoğulları üzerine yazıldığı beyan edilen şeyin Adem'in oğullarından birinin diğeri öldürmesi sebebiyle vuku bulduğuna dair cümleleriyle dikkat çekmiştir. Şayet “من اجل ذلك” cümlesinde vakfedildiği zaman bu takdirde farklı bir illet sebebiyle İsrailoğulları üzerine yazıldığı ifade edilen hususun cereyan ettiğini belirten müfessir, bu illet hakkında herhangi bir tefsir yapılmadığını ifade etmiştir.⁷⁶

6. Mekkî'nin *el-Hidâye*'sinde Vakf-İbtidâ İlmine Dair Nakilde Bulunduğu İsimler

Mekkî, ilgili eserinde vakf-ibtidâ ilmine dair tespit edebildiğimiz kadarıyla herhangi bir kaynak ismi zikretmemektedir. Ancak kendisinin konu çerçevesinde öne çıkan hatırı sayılır isme atıfta bulunmuş olması bu açıdan önem arz etmektedir. Mekkî'nin nakilde bulunduğu isimlerin genel itibari ile sahasının seçkin âlimlerinden olması dikkat çekmektedir. Bu isimlerin, Mekkî'nin kaynak analizi hakkında okuyucuya önemli ölçüde fikir sunacağı muhakkaktır. Söz konusu kurra/ulemânın en önemlilerini tarih tertibi üzere şu şekilde sıralayabiliriz:

⁷⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/733 Tefsir ve iraba dair örnekler için bk. 3/2052, 4/2275, 2384-2384, 2389, 30005, 7/4535-4536, 9/5939, 6000, 10/6326.

⁷⁶ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/1685.

Ebû Amr b. el-Alâ b. Ammâr el-Basrî (ö. 154/771): Mekkî, yedi kıraat imamı Ebû Amr'dan sadece bir yerde nakilde bulunmuştur.⁷⁷

Nâfi' b. Abdirrahmân b. Ebî Nuaym el-Medenî (ö. 169/785): Mekkî'nin yedi kıraat imamından bir diğeri olan İmam Nâfi'den de çok sayıda nakilde bulunduğu, konu özelinde mezkûr ismi önemli bir figür olarak öne çıkardığı tespit edilmiştir.⁷⁸

Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö. 187/803): Müfessirimiz, Kûfe dil ekolü kurucusu olduğu kabul edilen Ruâsî'den⁷⁹ bir yerde nakilde bulunmuştur.⁸⁰

Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî (ö. 189/805): Mekkî'nin nakilde bulunduğu kıraat imamlarından bir diğeri de Kisâî'dir. Müfessir, aynı zamanda Kûfe dil mektebinin öncülerinden kabul edilen Kisâî'ye dört yerde atıfta bulunmuştur.⁸¹

Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî (ö. 205/821): Mekkî, hatırı sayılır yerde nakilde bulunduğu bir diğer kıraat imamı ise kıraat-i aşere imamlarından olan Ya'kûb'tur.⁸²

Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ (ö. 207/822): Mekkî'nin nakilde bulunduğu bir diğer şahıs, mezkûr dil âlimi olan Ferrâ'dır.⁸³

Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]): Basra dil mektebinin önde gelenlerinden Ahfeş, Mekkî'nin sıklıkla nakilde bulunduğu âlimlerin başında gelmektedir.⁸⁴

Muhammed b. İsa el-İsbahânî (ö. 242/856): Mekkî, mezkûr isme üç yerde atıfta bulunmuştur.⁸⁵

Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (ö. 255/869): Mekkî'nin, tefsirinde konu hakkında kendisinden onlarca nakilde bulunduğu Ebû Hâtim'in *el-Hidâye* için hususî bir isim olduğunu söylemek mümkün gözükmektedir.⁸⁶ Zira bu başlıkta zikrettiğimiz isimleri, vefat tarihleri yerine söz konusu eserin ilgili satırlarındaki geçiş sıklığını dikkate alarak tasnif etmek isteseydik Ebû Hâtim'i ilk sırada ele almamız gerektiği hususu bir vakia olarak önümüzde duracaktı.

⁷⁷ Mekkî, *el-Hidâye*, 10/6589.

⁷⁸ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/1685, 1963, 2107, 4/3005, 7/4940, 11/6875.

⁷⁹ Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002); Emrullah Tanır, "Ebû Ca'fer er-Ruâsî ve Arap Dili Gramerindeki Yeri", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 703-720.

⁸⁰ Mekkî, *el-Hidâye*, 12/8250.

⁸¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/956, 4/2340, 5/3438, 7/4976.

⁸² Mekkî, *el-Hidâye*, 1/457, 2/1215, 3/1674, 7/4877, 8/5151, 11/6847.

⁸³ Mekkî, *el-Hidâye*, 3/2011, 5/3349, 7/4491, 10/6589.

⁸⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/463, 3/1674, 4/2943, 5/3629, 9/5749, 12/8250.

⁸⁵ Mekkî, *el-Hidâye*, 9/6076, 11/7417, 12/8417.

⁸⁶ Mekkî, *el-Hidâye*, 1/457, 3/1970, 5/3214, 9/5715, 5938, 10/6559, 12/8126.

Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889): Mekkî'nin "el-Kutbî" künyesiyle ele aldığı Kuteybe'den dört yerde nakilde bulunduğu gözlemlenmiştir.⁸⁷

İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923): Tespit edebildiğimiz kadarıyla mevzuaya dair üç yerde kendisinden nakilde bulunulmuştur.⁸⁸

Muhammed b. el-Kasım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940): *Kitâbü îzâhı'l-vakf ve'l-ibtidâ* ismiyle bu disipline dair müstakil bir eseri de bulunmasından hareketle kendisinden çokça nakilde bulunmasını beklediğimiz Mekkî'nin, Enbârî'ye beklenenin aksine sadece üç yerde atıfta bulunmuş olması üzerinde düşünülmesi gereken bir mahiyet arz etmektedir.⁸⁹

Ahmed b. Musa b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî (ö. 324/936): *Kitâbü's-Seb'a* sahibi İbn Mücâhid de Mekkî'nin nakilde bulunduğu kurra arasında yer almaktadır.⁹⁰

Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ca'fer b. Muhammed b. Ubeydillah el-Münâdî el-Bağdâdî (ö. 336/947): Kıraat ve hadis âlimi olan Bağdâdî'den üç yerde nakilde bulunulmuştur.⁹¹

Son olarak **Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs** ismine dikkat çekmek istiyoruz. Her ne kadar Mekkî, tefsirinde sarahaten vakf-ibtidâya dair meselelerde kendisine herhangi bir atıfta bulunmamış ise de mukaddimesinde, tercihinin yansıyan kaynaklar arasında söz konusu müellife ait kitapların da varlığını belirtmiş olmasından⁹² hareketle, bu listeye Nehhas'ın da eklenmesi gerektiği hususu kesin bir tespit olarak ifade edilmelidir. Bu noktadan hareketle Mekkî'nin *Hidâye*'si ile Nehhâs'ın *el-Kat' ve'l-i'tinâf* eserleri karşılaştırıldığında aralarındaki büyük benzerlik de tüm açıklığıyla ortaya çıkmaktadır. Zira Mekkî, Nehhâs'ın kitabında zikrettiği birçok husustan yararlanmış, tefsirini bu zaviyeden zengin hale getirmiştir.

Bu başlık altında ifade edilmesi gereken önemli bir husus ise Mekkî'nin vakf-ibtidâ disiplininde nakilde bulunduğu müelliflerin; müfessir, kurra ve dilci kimlikleri dikkat çekerken, bu noktada Kûfe dil mektebinin öncü isimlerinin belirgin bir şekilde öne çıkmış olmasıdır.

Daha önce Mekkî'nin "كاد", "بلى" ve "نعم" gibi hususî kelimeler üzerindeki vakf keyfiyetini konu edindiği elimizde de mevcut olan *el-Vakfû 'alâ kellâ ve belâ fi'l-Kur'an*⁹³ ve *Şerhu Kellâ, Belâ ve Ne'am ve'l-vakfû 'alâ külli vahidetin minhunn*⁹⁴ müstakil iki eserine atıfta bulunmuştuk. Şimdi müellifin, tefsirinde mezkûr kelimelere dair yaklaşım biçimini, müstakil eserleriyle kısmî bir mukayesenin de olduğu bir yöntemle incelemeye çalışacağız.

⁸⁷ Mekkî, *el-Hidâye*, 9/6052, 6076, 11/7417, 12/8357.

⁸⁸ Mekkî, *el-Hidâye*, 5/3265, 3266, 7/4855.

⁸⁹ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/1520, 4/2632, 5/3266.

⁹⁰ Mekkî, *el-Hidâye*, 2/1217, 12/8251, 8252.

⁹¹ Mekkî, *el-Hidâye*, 5/3286, 9/6052, 10/6675.

⁹² Mekkî, *el-Hidâye*, 1/74.

⁹³ Mekkî, *el-Vakfû alâ Kellâ ve Belâ fi'l-Kur'an*.

⁹⁴ Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", 28/576.

7. “كلا”، “بلى” ve “نعم” Kelimelerinde Vakf Meselesi

“كلا”:

Vakf-ibtidâ sahasında kalem oynatan ulemânın bir kısmı, başlıkta zikri geçen ilgili kelimeleri merkeze alarak telifini şekillendirmiş olması göze çarpmaktadır. Bunlardan; Mekkî'nin mezkûr eserlerinin yanı sıra Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî (ö. 395/1004) ve eseri *Makâletü kellâ ve mâ câ'e minhâ fi Kitâbillâh*,⁹⁵ Dâni ve eseri *el-Vakf alâ Kellâ*⁹⁶ ilk akla gelenler arasında sayılabilir.⁹⁷

Kur'an'da otuz üç yerde zikri geçen ve on beş sûreye yayılmış bulunan⁹⁸ “كلا” edatını Mekkî, müstakil eserlerinde incelemeye tabi tutması sebebiyle olsa gerek tefsirinde buna dair bilgi verdiği pasajlarda sözü mümkün olduğunca uzatmadığı⁹⁹ ve kısa, öz bilgilerle geçirttiği görülmektedir. Mekkî'nin söz konusu kelimeyi üç mana etrafında şekillendirdiği söylenebilir.¹⁰⁰ O, Birincisinin, “ليس الامر كذلك” takdirinde, kendinden önceki kelimeleri red ve inkâr etme anlamına geldiğini; ikincisinin, “حقا” takdirinde olup sonrasında tekit ederek kendisiyle ibtidâ edilebileceğini; üçüncüsünün ise “ألا” istiftâhiyye anlamına gelip kelama başlama fonksiyonu taşıyacağını söylemiştir.¹⁰¹

İfade ettiğimiz üzere Mekkî, konuya dair yazdığı müstakil eserini göz önünde bulundurmuş olsa gerek ki tefsirinde mezkûr kelimenin vakf-ibtidâ veçhesine yönelik kısa cümlelerle açıklamalar yapmış, sözü uzatmamıştır.

Örnek: Meryem sûresi 78 ve 79. âyetler:

أَطْلَعِ الْعَيْبَ أَمْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا كَلَّا سَتَكُنْتُمَا بَقِيَّةَ الَّذِينَ الْكٰفِرِينَ أَتَىٰ مَكَّةَ بِطُورٍ مِّنَ الْأَعْدَابِ مَدًّا

Mekkî, âyetteki “كلا” kelimesinin “inkâr” ve “red” anlamını öne çıkarmış, bu anlam sebebiyle de mezkûr kelime üzerinde vakfın tercih edildiğini beyan etmiştir.¹⁰²

Örnek: Fecr sûresi 16 ve 17. âyetler:

“وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتُلِيَ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانِيَ كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ

Müellif, ilgili âyette geçen “كلا” kelimesinde yapılacak vakf hakkında diğer yerlere nispetle tafsilatlı bilgiler aktarmıştır. Burada edatın üç anlamını zikreden müfessir, inkâr anlamı verildiğinde kelime üzerinde durulması; “ألا” ve “حقا” manasına hamledildiğinde ise

⁹⁵ Hüseyin Tural, “İbn Fâris”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

⁹⁶ Dâni, *el-Müktefâ*, 25.

⁹⁷ Konu hakkında bk. Koyuncu, *Vakf ve İbtidâ*, 239.

⁹⁸ Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am ve'l-vakf alâ külli vâhdetin minhünne fi Kitabillahi Azze ve Celle*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (y.y.: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1978), 27.

⁹⁹ Mekkî, *el-Hidâye*, 7/4587.

¹⁰⁰ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 23.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bk. Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 19-21.

¹⁰² Mekkî, *el-Hidâye*, 7/4587; Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 28.

öncesinde vakfedilip, kendisiyle ibtidâ edilmesi gerektiği hususunu Ahfeş ve Ferrâ'dan gelen nakillerle aktarma yoluna gitmiştir.¹⁰³

Mekkî'nin, tefsiri ve söz konusu hususî kitabı dikkate alındığında bazı durumlarda aynı âyetteki “كَلَّا” kelimesi üzerinde icra edilecek vakfa dair farklı tutum sergilemiş olması ayrıca dikkati caliptir. Şöyle ki Kıyâme sûresi 26. âyetinin “كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَائِيَّ” tefsirinde “كَلَّا” edatının aynı minval üzere üç anlama geldiğini söylerken, sözlerini “nefy” anlamı üzerine tesis etmiş ve vakf yapılabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴ Buna karşın Şerhu Kellâ adlı müstakil eserinde ise aynı edat üzerinde yapılacak vakfı güzel görmemiş ve bu edatın nefy anlamı üzerine hamletmenin galat olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵

Yine Müddessir sûresi 53. ve 54. âyetlerinde “كَلَّا لَآ يَخَافُونَ الْآخِرَةَ كَلَّا إِنَّهُ تَذَكَّرٌ” müfessir, tefsirinde ilgili edatın “nefy” ve “red” anlamına geldiğini ve mananın: “Hayır! Aslında onlar âhiretten korkmuyorlar. Asla! Ama bilsinler ki bu, gerçekten bir öğüttür, uyarıdır!/Allah'tan yaratmasına dair bir hatırlatmadır.” şeklinde olacağını belirtmiş, bu durumda mezkûr edat üzerinde vakfın caiz olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁶ Aynı yer için müstakil eserinde ise söz konusu edat üzerinde vakfın caiz olmadığını zikretmiştir.¹⁰⁷ Gözlemleyebildiğimiz kadarıyla müellif, tefsirinde mezkûr edatı nefy ve red anlamına hamletmiş ve üzerinde vakfı caiz ve güzel görmüşken;¹⁰⁸ müstakil eserinde ise genel itibarı ile söz konusu kelime üzerinde vakf edilmemesi gerektiğini ve bunun daha güzel ve uygun olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹

“بلى”:

Kur'an'da on altı sûrenin yirmi iki yerinde¹¹⁰ zikri geçen mevzu bahis edatın, iki anlama geldiğini belirten Mekkî, birincisinin kendisinden önceki nefyin hükmünü red/geçersiz kılma anlamına geleceğini, bu durumda mananın “ispat” ifade edeceğini söylemiştir. İkincisinin ise nefy üzerine dâhil olan istifham için cevap vaki olup ve kendisinden öncesini tasdik anlamına geleceğini belirtmiştir.¹¹¹

Tefsirinde mezkûr edatın geldiği manaları birçok yerde ele alarak incelemiş olmasına karşın¹¹² vakf-ibtidâ cihetinden sadece iki yerde konu ettiğini bir tespit olarak ifade edebiliriz. Şimdi söz konusu iki yeri ele alarak inceleyelim.

¹⁰³ Mekkî, *el-Hidâye*, 12/8252-8253.

¹⁰⁴ Mekkî, *el-Hidâye*, 12/7889.

¹⁰⁵ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 46.

¹⁰⁶ Mekkî, *el-Hidâye*, 12/7852.

¹⁰⁷ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 41.

¹⁰⁸ Mekkî, *el-Hidâye*, 12/7868.

¹⁰⁹ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 43.

¹¹⁰ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 80.

¹¹¹ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 71.

¹¹² İlgili yerler için bk. Mekkî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfid*, 2/1053, 6/3980, 3993, 10/6367, 6707, 11/6870, 12/8161.

Örnek: Arâf sûresi 172. âyet:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ۗ

Müfessir, âyette geçen “بلى” edatı hakkında detaylı bilgilere yer vermiş, Hz. Allah’ın “شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ” sözlerini, insanoğluna atıfla aktardığını, bu durumda da İmam Nâfi’, Ahfeş ve Ebû Hâtim’den nakille “بلى” kelimesi üzerinde vakfedilmesinin lüzumunu vurgulamıştır. Mevzu bahis şahadetin ise Allah ve melekleri tarafından gerçekleştiğine dair delaleti arz etmiştir. Mekkî, bu yaklaşımın âyette geçen “ان” kelimesini (ت) harfi ile hitap kalıbında okuyan¹¹³ kişinin kıraatine de münasip olacağını, (ي) harfi ile gayb sığasıyla okuyan kişinin kıraatine göre ise ilgili kelime üzerinde vakf yapılamayacağına dikkat çekmiştir.

Söz konusu yerde dikkatimizi çeken bir hususu burada zikretmek istiyoruz. Mekkî; İbnü'l-Enbârî ve Ebû Hâtim'in “بلى شَهِدْنَا” üzerinde icra edilecek vakfın tamam olacağı yönündeki görüşlerini aktarmış ancak bunun galat olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁴ Fakat ilgili referans satırları incelendiğinde Enbârî'nin buradaki vakfın tamam olduğuna dair iddiasını, Ebû Hâtim'den¹¹⁵ nakille aktardığı ve devamında da Ebû Bekir'in bunu galat olarak nitelediği bu konuda onun sadece gelen rivayetleri zikretmekle yetindiği anlaşılmaktadır.¹¹⁶

Örnek: Sebe' sûresi 3. âyet:

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ۗ

Mekkî, “قل بلى” üzerinde gerçekleştirilecek vakfın İmam Nâfi'den nakille caiz olduğunu aktarmış,¹¹⁷ konuyla alakalı detay bigiyi *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am* adlı eserinde ele almıştır.¹¹⁸

“نعم”:

Edatla ilgili Kur'an'da dört yerde geçtiği ve kendinden önceki istifhamın cevabı olup tasdik anlamında kullanıldığı¹¹⁹ bilgisini aktaran Mekkî, tefsirinde ilgili edatı vakf-ibtidâ veçhesinden değerlendirmeye almamış ancak müstakil eserinde konuya dair tafsilatlı bilgiler aktarmıştır.¹²⁰

¹¹³ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/273; Ahmed Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbaate aşer*, thk.

Enes Mihra (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 293.

¹¹⁴ Mekkî, *Nihâyetü'l-kavli'l-müfid*, 4/2632.

¹¹⁵ Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İ'tinâf*, 265.

¹¹⁶ İbnü'l-Enbârî, *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 2/669.

¹¹⁷ Mekkî, *el-Hidâye*, 9/5885.

¹¹⁸ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 92.

¹¹⁹ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 105.

¹²⁰ Mekkî, *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am*, 105-111.

Sonuç

Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye* adlı tefsiri, vakf-ibtidâ ilmine dair çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Öyle ki mezkûr tefsirin, bu yönüyle literatürdeki eserlere denk bir muhtevaya sahip olduğu pekâlâ söylenebilir. Müellifin vakf-ibtidâ alanında, çoğu günümüze ulaşmamış olsa da hatırı sayılır eseri literatüre kazandırması, onun kıraat, dil ve tefsirin yanı sıra bu sahada da seçkin bir figür olduğuna dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Müfessirin, âyet sonlarında gerçekleştirilen bazı vakıfları, “kabîh” “ğayr-u caiz” vb. tavsif cümleleriyle değerlendirmeye alması, bu tür vakfların sünnet olduğu yönünde aktarılan rivayetleri benimsemediğini ihsas etmektedir. Yine vakf-ı Cibrîl/vakf-ı Nebî diye isimlendirilen vakflara dair sadece bir yerde atıfta bulunması ve ilgili pasajlarının delaleti, onun böyle bir gündeminin olmadığını göstermektedir.

El-Hidâye, kıraat farklılığıyla birlikte vakf-ibtidâyâ dair meselelerin de farklılaştığı örnekleri şamil olması cihetinden önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Mekkî'nin konu çerçevesinde mütevatir kıraatlerin yanı sıra şâz kıraatlerin de içinde olduğu kıraat birikimini, bir tefsir verisi olarak istihdam ettiği tespit edilmiştir. Ayrıca kendisinin fikhî ahkâm ve akaid ile ilintili konuların tavzihinde de bu disiplini gündemine alması, bu açıdan önemli bir yaklaşımı resmetmektedir.

Mekkî, tefsirinde vakf-ı tâm, vakf-ı kâfi, vakf-ı hasen ve vakf-ı kabîhin yanında vakf-ı ceyyid, vakf-ı câiz, vakf-ı izdirârî, vakf-ı beyân ve katı' gibi ismen ele aldığı vakf türlerinin yanı sıra vakf-ı lâzım, vakf-ı murâkabe gibi atıfta bulunduğu ancak isimlerini sarahaten beyan etmediği vakf çeşitlerini de gündemine almıştır. Müellifin ihtiyârî vakf anlayışının; İbnü'l-Enbârî'nin tasnifiyle paralel şekilde tâm, hasen/kâfi ve kabîh olmak üzere üç mertebede şekillendiği gözlemlenmiştir.

Mekkî'nin vakf-ibtidâ ilmine dair nakilde bulunduğu ulemânın, Nâfi', Ya'kûb, Ebû Hâtim gibi alanında seçkin, kurra imamlardan teşekkül etmiş olması dikkate değerdir.

Hususî kelimelerden “كاف” ve “بلى” üzerindeki vakf keyfiyetine yönelik dile getirdiği bazı meselelerin, müstakil şekilde ele aldığı çalışmasındaki aktardıklarıyla farklılaştığı görülmüştür. Ancak söz konusu eserlerin telif sırasının tespit edilememesi sebebiyle müellifin nihai görüşünün hangi yönde şekillendiğine dair bir bulgu ortaya konulamamıştır.

Kaynakça | References

- Akpınar, Ali. “Kur’ân-ı Kerîmde Okuma (Kıraat) Lafızları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1998).
- Altıkulaç, Tayyar. “Mekkî b. Ebû Tâlib”. *DİA*. C. 28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn*. Beyrut: Dâr-u İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, ts.
- Çetin, Abdurrahman. “Vakf ve İbtidâ”. *DİA*. 42/461-463. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dabba’, Ali Muhammed. *el-İdâetü fi beyâni usûli’l-kirâe*. Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyyeti li’t-Türas, 1. Basım, 1999.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. ed-. *el-Müktefâ fi’l-Vakf ve’l-İbtidâ*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan. Ürdün: Dâru Ammâr, 1. Basım, 2001.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *et-Tahdîd fi’l-itkân ve’t-tecvîd*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Amman: Daru Ammâr, 2000.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Sâid b. Osman. *et-Teysîr fi’l-kirâati’s-seb’*. thk. Halef b. Hamûd b. Sâlim eş-Şağdelî. Beyrut: Dâru’l-Endülüs, 2015.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *Şerhu Kasîdeti Ebî Muzâhim el-Hâkânî*. thk. Gazî b. Büneydir el-Amrî. Medine, 1434.
- Devserî, İbrahim b. Said Hamed. *Muhtasarü’l-ibârât li mu’cemi mustalahâti’l-kirâât*. Riyad: Dâru’l-Hazâra, 1. Basım, 2008.
- Dimyâtî, Ahmed Bennâ. *İthâfu fudalâi’l-beşer bi’l-kirâati’l-erbaate aşer*. thk. Enes Mihra. Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Endelüsî. *el-Bahru’l-Mühîd*. thk. Muhammed Cemîl Sıdkî. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2010.
- Hâkânî, Ebû Müzâhim Musa b. Ubeydillah (Abdillah) b. Yahyâ. *el-Kasîdetü’l-Hâkâniyye*. y.y.: Mektebetü Evlâdi’s-Şeyh li’t-Türâs, ts.
- Hüzelî, Ebû’l-Kasım Yusuf b. Ali b. Muhammed b. Ukayl. *el-Kâmil fi’l-kirâati’l-aşr ve’l-Erbeîne’z-zâidete aleyhâ*. thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rufâî eş-Şâyib. y.y.: Müessesetü Sema, 1. Basım, 2007.
- İbn Atiyye, Abdülhak b. Gâlib. *Muharraru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüzeyy, Ebû’l-Kasım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî el-Gırnâtî. *et-Teshîl li ulûmi’t-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2010.
- İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Fünûnü’l-efnân fi uyûni ulûmi’l-Kur’an*. Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1. Basım, 1987.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi’l-kirâati’l-aşr*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l- Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbnü’l-Cezerî, Ebû’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ğâyetü’n-nihâye fi tabakâti’l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesse. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006.
- İbnü’l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Beşşâr. *İzâhu’l-Vakf ve’l-İbtidâ fi Kitâbillahi Azze ve Celle*. thk. Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazan. Dimeşk: Mecme’u’l-Luğati’l-

- Arabiyye, 1971.
- Kara, Mehmet. "İbnü'l-Cezerî'nin Vakıf-İbtidâ İlmine Yaklaşımı". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018).
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. *Letâifü'l-işârât Li-fünûni'l-Kurâât*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 10 Cilt. Suudi Arabistan: Vüzâratü's-Şüûni'l-İslâmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâdi's-Suûdiyye – Mecmeu'l-Melik Fahd li-Tıbbâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1434.
- Kayhan, Veli. "Vakf ve İbtidâ İmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2006).
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yusuf. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabiyy, 1982.
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn". *DİA*. 26/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Koyuncu, Recep. *Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ*. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: OTTO, 2016.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *et-Tahsîl li fevâidi kitâbi't-tafsîli'l-câmi' li ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Ziyad Muhammed Tahir Şaban - Şeyhu'l-Büzûriyye. Katar: İdâretü's-Şüûni'l-İslâmiyye bi Temvîli'l-İdâreti'l-Âmmeti li'l-Evkâf, 2014.
- Mehdevî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr. *Şerhu'l-Hidâye*. thk. Hâzîm Saîd Haydar. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1991.
- Mekkî, Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih*. 13 Cilt. y.y.: Mecmûatü Buhûsi'l-Kitâbi ve's-Sünne-Külliyetü's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 2008.
- Mekkî, Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Vakfû alâ Kellâ ve Belâ fi'l-Kur'an*. thk. Huseyn en-Nassâr. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2003.
- Mekkî, Ebü Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *Şerhu Kellâ ve Belâ ve Ne'am ve'l-vakf alâ külli vâhidetin minhünne fi Kitabillahi Azze ve Celle*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. y.y.: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1. Basım, 1978.
- Mekkî, Muhammed Nasr. *Nihâyetü'l-kavli'l-müfîd fi ilmi tecvidi'l-Kur'âni'l-azîm*. nşr. Ali Hasan. Kahire: Mektebetü's-Safa, 1. Basım, 1999.
- Mersafî, Abdulfettâh es-Seyyîd Acemî el-. *Hidâyetü'l-kârî ilâ tecvidi Kelâmi'l-Bârî*. 2 Cilt. Medine: Mektebetü Taybe, 2. Basım, ts.
- Mesûl, Abdü'l-Alî. *Mu'cemu mustalahâti'l-İlmi'l-kıraati'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bihî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Nehhâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail. *el-Kat' ve'l-İ'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî. Suudi Arabistan: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1. Basım, 1992.
- Nisâbü'rî, Nizamuddin el-Hasen b. Muhammed b. Huseyn. *Çarâibü'l-Kur'an ve rağâibü'l-Furkan*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1995.
- Öge, Ali. "Rivâyet ve Dirâyet Tefsirlerinde Tertîl Âyetlerinin Yorumlanma Biçimi". *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/25 (2015), 27-61.
- Saçaklızâde, Muhammed b. Ebu Bekr el-Mar'aşî. *Cühdü'l-mukill*. thk. Sâlim Kaddûr el-Hamed.

- Amman: Daru Ammâr, 2. Basım, 2001.
- Safâkusî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed en-Nûrî. *Tenbîhü'l-ğâfilîn ve irşâdü'l-câhilîn ammâ yekau lahüm mine'l-hatai hâle tilâvetihim li Kitâbi'l-mübîn*. thk. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. Tunus: Müessestü Abdilkerim b. Abdillâh, 1974.
- Secâvendî, Ebü Abdullah Muhammed b. Tayfur. *Ilelü'l-vukûf*. thk. Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Îdî. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2006.
- Secâvendî, Ebü Abdullah Muhammed b. Tayfur. *Kitâbü'l-Vakfi ve'l-İbtidâ*. thk. Muhsin Haşim Derviş. Umman: Dâru'l-Menâhic, 1. Basım, 2001.
- Sîbeveyhi, Ebü Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrahim Ebü'l-Fadl. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1. Basım, 1974.
- Şahin, Muhsin. "Kur'ân-ı Kerim Tilavetinde Vakıf ve İbtidâ". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 36 (2019).
- Tanır, Emrullah. "Ebü Ca'fer er-Ruâsî ve Arap Dili Gramerindeki Yeri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2023), 703-720.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzâati'l-ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. İbrahim Atve. Mısır: y.y., 2. Basım, 1975.
- Tunç, Sinan. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Tural, Hüseyin. "İbn Fâris". *DİA*. 19/479-481. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Unzî, Kâmil b. Suûd el-. "İlmü'l-vakf ve'l-ibtidâ inde'l-imam Ebi'l-Abbâs el-Mehdevî". *Suud İslamî Araştırmalar Vakfi* 1/36 (ts.).
- Üşmûnî, Ahmed b. Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim. *Menâru'l-Hüdâ fî beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ*. thk. Abdurrahim et-Tarhûnî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2008.
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed İbrâhim Ebü'l-Fadl. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1957.